

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GÜNEY-DOĞU AVRUPA
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
I

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ

1972

SAKIZ'DA TÜRK VAKIFLARI*

Mücteba İlgürel

Yüzyıllarca Osmanlı Devleti idaresinde kalarak bir Türk toprağı haline gelen Sakız adası, Balkan harbi sonunda Yunanistan sınırları içine dahil edilmiştir. Yazımızın konusunu teşkil eden Sakız'daki Türk vakıflarının bolluğı, adaya ve sakinlerine verilen önemi belirtmektedir. Sakız'da kurulan eğitim ve hayır müesseselerinin, devlet tarafından ciddiyle murakabe edilip, onların zamanla yıpranmalarına azamî dikkat sarfedilmiştir. Bu hususu, Başbakanlık Arşivi'ndeki Sakız'a âit vesikaların bolluğı teyid etmektedir. Diğer taraftan, 1881 yılında vukua gelen şiddetli yer sarsıntısı, pek fazla insan zayıatına yol açtığı gibi, bir çok binanın da yıkılmasına sebep olmuştur. Devlet derhal yardım elini uzatmış; 1893-1894 (1311) yılına âit bir salnâmeden anlaşıldığına göre başta camiler olmak üzere zarar gören binalar tamir edilmiştir. Aynı zamanda yeni caddeler açılmış veya eskileri genişletilerek şehre yeni bir veche verilmeye gayret olunmuştur¹.

Mesaha itibariyle, Ege adalarının belli başlılarından olan Sakız, sakız maddesini istihsal eden bir ada olduğu gibi, hac ve ticaret yolu üzerinde olması ile de önem kazanmış bir mevki idi. Bu ada ilkçağda ve ortaçağda da Filistin, Suriye ve Mısır gibi ülkeleri Avrupa ve Balkan memleketlerine bağlayan bir irtibat noktası olmuştur. Askerî bakımdan ise Anadolu'ya hakimiyetin, bu gibi kilit mevkilerin elde bulundurulması ile mümkün olabileceğı âşikârdır. Sakız, Malazgirt zaferinden sonra, Ege sâhillerine gelen Selçuk beylerinin akınlarına maruz kaldı. Ada, İzmir hakimi Çaka Bey² tarafından 1089 yılında ele geçirildi ise de, bir müddet sonra, Aydın oğullarına ve Saruhan beylerine vergi verir duruma geldi. Osman oğullarının Anadolu'da

* Bu konuya dikkatimi çeken Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'ya teşekkürlerimi sunarım.

1 *Cezâir-i Bahrisefid Salnâmesi*, 1311.

2 Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey*, Ankara 1966.

temayüz etmeleriyle Sakız, bu devletin nüfûzu altına girmiş oluyordu. Timur'un Anadolu'yu istilâ etmesiyle, Sakız beyleri ona da itaat etmeyi tercih ettiler. İstanbul'un fethi ile de adadan alınan vergi arttırıldı. Sakız beylerinin, vakit vakit aMlta şövalyelerine yataklık etmeleri ve bazı casusluk faaliyetlerine iştirakleri, adanın fethini icabettiriyordu. Fethin 1566 yılına kadar gecikmesinin sebebi, adanın yeni idarecilerinin muntazam vergi ödemeleri ve devlet aleyhinde herhangi bir teşebbüse girişmemekte azamî dikkat sarfetmelerinden dolayıdır. Fakat, son üç yıllık verginin ödenmesinin gecikmesi, hele 1565 Malta seferinde bazı sakızlıların Malta'ya giderek St. Jean şövalyelerinin yanında Türklere karşı savaşmaları, bardağı taşıran son damla olmuştu³. 26/Mart/1566 tarihinde İstanbul'dan hareket eden Kaptan-ı Derya Piyale Paşa, 3 yıldır ödenmeyen verginin tahsili husûsunda, geniş yetkilere sahip bulunuyordu. Adayı silâh kullanmadan Türk topraklarına ilhak eden Piyale Paşa, böylece Ege denizinde Türk üstünlüğünün yerleşmesini tekid ve bu bölgedeki son Ceneviz ticaret kolonisini ortadan kaldırıyor-du.

Sakız'da Türk idaresini bir türlü hazmedemiyen batılılar, müteaddit defalar adayı ele geçirmek için gayret sarfetmişler, fakat bir türlü muvaffak olamamışlardı. Ancak XVII. asrın sonlarında Avusturyalıların müttefiki olan Venedikliler, Malta donanmasının da yardımı ile adayı işgal etmeye muvaffak oldular. Bu işgal ancak 5 ay sürebildi⁴. Sultan II. Ahmed'in emri ile, adanın istirdadı için derhal faaliyete geçilip, Mısırlı-oğlu İbrahim Paşa tayin olundular. Kısa zamanda ada tekrar elde edildi.

Yazımızda önceleri Sakız'da mevcut Piyale Paşa evkafını inceleyecek-ken, adanın önemine binaen Türk büyükleri tarafından kurulan vakıf müesseselerinin dikkati çekecek kadar zengin olduğu görüldü. Hattâ, bir çok hayır tesisinin ya gelir getirecek bir araziye veya işletmeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tevsik edilebilen vakıflardan genel olarak bahsedilmiş olup yazının ağırlık merkezini Piyale Paşa evkafı teşkil edecektir.

Adanın zaptından sonra İstanbul'dan Piyale Paşa'ya gönderilen 30/IV/

3 Şerafettin Turan, *Sakız'ın Türk hâkimiyeti altına alınması, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1966, c. IV, sayı 6-7, s. 185; Bu hususta yine aynı müellif, *Rodos'un zaptından Malta muhasarasına, Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 109.

4 Bk. Philip P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Venetians (1964)*, Oxford 1935.

1566 (10/Şevval/973) tarihli bir hükümde «inâyet-i Hakk ile çün Sakız'ı hüsn-i tedarikle kabza-i tasarrufa getirüp iki kilise biri câmi' ve biri mescid olup...»⁵ denildiğine göre adanın en büyük kilisesi Kanunî Sultan Süleyman'ın adına camie çevrilip nâmına hutbe okutulmuştur. 22/Şubat/1700 (30/Şaban/1111) tarihli bir arza göre, mezkûr tarihe kadar bu camide vâiz ve nâsih olarak vazife görüp vefat eden zata, Sakız gümrük mukataasından yevmî 10 akçe ödendiği anlaşılmaktadır⁶.

Adanın fatihi olarak tarihe geçen Kaptan-ı Derya Piyale Paşa, Sakız'da bir takım hayır müesseseleri meydana getirmiş bulunmaktadır. İstanbul'da inşa ettirdiği cami ve müstemilâtına ve adadaki hayratına vakıf olarak Sakız'da yaptırdığı akarati da düşünmüştür. Zirâ, Piyale Paşa'nın, İstanbul'da da vakıfları bulunmaktadır. Sakız adasında mevcut eserlerinden başta geleni camiidir ki, Evliya Çelebi «gâyet müferrih ve musanna' câmi'-i rûşendir. Ve kârgir binâ kubbe-i âlisi resâsı nilgün ile örtülüdür. Ve miyânı deverân gibi nâzik minâre-i serâmedi var. Ve haremde havuz ve şadırvanı var. Ve cânib-i erba'ası bağ ve bağçe...» diye tarif etmektedir⁷.

Piyale Paşa'nın inşa ettirdiği hanı ise liman karşısında olup 60 hücreli kârgir bir binadır, diyen Evliya Çelebi, bu hanın adanın en büyük hanı olduğunu ve bütün bezirgânların burada toplandığını bildirmektedir⁸. Piyale Paşa'nın bir de küçük hanı mevcuttur ki, bu malûmatı Kasım ortaları/1697 (evâhir-i Rebi'ülâhîr/1109) tarihli bir hükümden alıyoruz. Kapudan Paşa ve Sakız kadısına hitâben yazılmış olan adı geçen bu hükümde, 1694 tarihinde adayı kısa bir müddet Venediklilerin istilâ etmesiyle, bakımsızlıktan ve onun vakıf arazisine vukû'bulan tecavüzden bahsedilmektedir⁹. Sur dışındaki ve Büyükkapı diye bilinen mevkideki hamamına gelince; Sakız kadısına gönderilen hükümde bu hamamdan bahsedilip Venediklilerin istilâsından sonra ihmale uğradığı beyan edilmekte, ve vakfın yeniden ihyası için emirler verilmektedir¹⁰. Yine bu cümleden olarak Piyale Paşa'nın, kale varoşunda inşa ettirdiği 20 ye yakın çeşmesi vardır¹¹.

Piyale Paşa, gerek Sakız'da gerek İstanbul ve sair yerlerde kurmuş olduğu hayır eserlerine gelir temin etme için, bazı yerlerde çeşitli arazi va-

5 MD, s. 544, nu. 1490; keza bk. Şerafettin Turan, *aynı eser*, ek. IV.

6 *İbnülemin-Evkaf*, nu. 3780.

7 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1935, c. IX, s. 120.

8 Evliya Çelebi, *aynı eser*, s. 120.

9 MD, nu. 110, s. 150-151.

10 MD, nu. 110, s. 150-151.

11 *İbnülemin-evkaf*, nu. 2937; Evliya Çelebi, *aynı eser*, s. 120.

kıfları ve işletmeleri tesis etmiştir. Bunlar, İstanbul'da olduğu gibi Sakız'da da bulunmaktadır. 30/Eylül/1691 (7/Muharrem/1103) tarihli bir zabıttan anlaşıldığına göre, Sakız adasının muhtelif yerlerine dağılmış 5 adet mandıra ve 10 adet kireç ocağı vardır¹². Piyale Paşa bununla da kalmıyarak, Sakız'da kendisine âit 5006 dönüm araziye, evkafına gelir olmak üzere tahsis etmiştir. Bu arazi çiftliklerden ibaret idi¹³. Zikri geçen vesikadan anlaşıldığına göre vakıf arazi, Hristiyan reâyâ tarafından, müdahale ve zabta uğradığı gibi temellük de edinilmiştir. Nitekim aynı tecavüz ve müdahaleye, 20/Ocak/1801 (5/Ramazan/1215) tarihli başka bir vesikadan da şahit olunmaktadır¹⁴.

Sakız'ın ikinci fethinde bulunan Mısırlı-oğlu İbrahim Paşa'nın dahi burada bazı vakıfları bulunmaktadır. 6/Mart/1700 (17/Ramazan/1111) tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre, İbrahim Paşa, adanın ikinci fethinden hemen sonra burada bir cami yaptırmıştır. Vesikada kullanılan «müceddeden» tabiri caminin kiliseden çevirme olmayıp, temelden inşa ettirildiğine bir delildir¹⁵. İbrahim Paşa'nın adada bir de mektep inşa ettirdiği görülüyor¹⁶. 1886-1887 (1304) yılına âit Cezâir-i Bahrisefid Salnâmesi'nde, bu mektebin kadınlara mahsus olduğu kaydedilmektedir.

Sultan I. Ahmed'in sadriazamlarından Öküz Mehmed Paşa'nın da, Sakız'da inşa ettirdiği vakıfları vardır. Kiliseden çevrilmiş olan camii, sur içinde ve adanın en büyük camiidir¹⁷. Öküz Mehmed Paşa'nın bir de sebili mevcuttur ki, Evliya Çelebi'ye göre 1634-1635 (1044) yılında inşa olunmuştur¹⁸. Öküz Mehmed Paşa'nın 1620(1029) tarihinde vefat ettiğini bildiğimizze göre Evliya'nın verdiği 1044 tarihi hatalı olmalıdır.

Yukarıda belirtilenlerden başka, adada bir çok Türk büyüğü hayır eserleri meydana getirmişler ve bunlara vakıflar tahsis etmişlerdir. Şimdilik tesbit edilebilenler aşağıda verilmektedir.

Sadriazam ve kapudan-ı deryalıkta bulunmuş olan Cığala-zâde Sinan Paşa'nın şur dahilinde bir camii bulunmaktadır¹⁹.

12 *İbnülemin-evkaf*, nu. 2937.

13 *İbnülemin-evkaf*, nu. 2937.

14 *Cevdet-evkaf*, nu. 2769.

15 *İbnülemin-evkaf*, nu. 3177, 3229.

16 *İbnülemin-evkaf*, nu. 4342.

17 Evliya Çelebi, *ayni eser*, s. 118-119.

18 Evliya Çelebi, *ayni eser*, s. 121.

19 Evliya Çelebi, *ayni eser*, s. 119.

XVII. yüzyıl başlarında kaptan-ı derya ve sadriazamlıkta bulunmuş Halil Paşa'nın sur içinde bir camii vardır²⁰.

Sadaret ve kapudan-ı deryalık mevkilerinde bulunmuş olan, İstanköylü Güzelce Ali Paşa'nın bir camii bulunmakta idi²¹.

XVIII. asrın ikinci yarısında kaptan-ı derya ve sadriazam olmuş olan meşhur Cezayirli Gazi Hasan Paşa Sakız'da çeşmeler inşa ettirmişti²².

Kanunî devri kaptan-ı deryalarından Kılıç Ali Paşa sur dışında liman kapısı önünde bir cami inşa ettirmiştir²³.

Kaptan-ı Derya Cafer Paşa 1626 yılında bir çeşme inşa ettirmiş idi²⁴.

Kaptan-ı Derya Damad Vezir Silâhdar Fazlı Paşa, leb-i deryada küçük bir kale inşa ettirmiştir. Kalenin üzerinde 14 adet topu vardır. Kale mes-cid, cebhanelik ve bir anbarı da ihtiva etmekte idi²⁵.

İki defa kaptan-ı derya olan Hüsam Bey-zâde Ali Paşa, Sakız'da Arnavud Memi Dede tekkesinde medfun olup bir tekke inşa ettirmiştir. Ali Paşa'nın oğlu Kaptan-ı Derya Abdülkadir Paşa, babasının tekkesine gelir olmak üzere bazı yerler vakf etmişti²⁶.

Evliya Çelebi'nin kaydına göre (c. IX, s. 119), liman kapısı kemerleri üzerinde Kapudan Koca Abdurrahman Paşa camii ve sur dışında (c. IX, s. 120) Abdurrahman Paşa hamamı bulunmaktadır. Bu camiin kitabesi 1012 tarihini taşımakta olup, bânisi hakkında bilgi edinilemedi. Ancak 1655-1656 (1066) yılında vefat eden tersâne ümerasından Abdurrahman Paşa olması muhtemeldir (bk. *Sicill-i Osmanî*, c. III, s. 314).

Bir müddet Sakız'da menfa hayatı yaşamış bulunan XVII. asrın şeyhülislâmlarından Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, burada Zeytunlu cami diye anılan bir cami inşa ettirmiştir. Bu cami aşağıda bahsi geçecek olan

20 Evliya Çelebi, *ayni eser*, s. 119.

21 Osman-zâde Tâib, *Hadikatül-vüzerâ*, İstanbul 1271, s. 66.

22 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308, c. II, s. 159-160; Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1309, c. V, s. 18; İ.H. Uzunçarşılı, *Hasan Paşa mad. 1A*.

23 Evliya Çelebi, *ayni eser*, s. 120.

24 Evliya Çelebi, *ayni eser*, s. 121.

25 Evliya Çelebi, *ayni eser*, s. 116-117.

26 Evliya Çelebi, *ayni eser*, s. 117. Mehmed Süreyya (*Sicill-i Osmanî*, c. IV, s. 515) Ali Paşa'nın İstanbul'da Yahya Efendi Dergâhı'nda medfun olduğunu bildirmektedir.

Tunus Beylerbeyi Hacı Abdurrahman Paşa'nın hayratı civarındadır²⁷.

26/Nisan/1793 (15/Ramazan/1207) tarihli bir arzdan öğrenildiğine göre Tunus Beylerbeyi Elhac Abdurrahman Paşa'nın çifte hamamı, muallimhânesi ve zaviyesi bulunmaktadır²⁸.

1683-1685 seneleri arasında sadarete bulunan Sadriazam Kara İbrahim Paşa'nın Kethüdası Mehmed Kethüdaya âit Sakız'da bir cami ve diğer hayratının bulunduğu, 28/Mart/1787 (8/Cemaziyelahir/1201) tarihli bir vesikadan öğreniyoruz²⁹.

Başbakanlık Arşivi'nde yapılan araştırmalarda, Sultan I. Ahmed ve I. Mustafa'nın anneleri Handan Sultan'a âit bir camiin muhasebe-i evkaf defterleri bulunmuştur. Handan Sultan'ın vefatından sonra düzenlenmiş olan bu muhasebe defterleri üç adettir³⁰.

Evliya Çelebi'nin Sakız'a seyahati sırasında, Mühürdar olan bir zat adada, 40,000 kuruş sarfiyle 12 adet çeşme yaptırmıştır³¹.

4/Temmuz/1699 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre, Ebubekir isminde bir zat Sakız'da mevcut arazisinin gelirini Medine-i münevvere fukarasına vakfetmiştir³².

Evliya Çelebinin kaydına göre adada 4 adet de tekke bulunmaktadır ki bunların isimleri şunlardır: Aşık Baba Tekkesi, Hızır Baba Tekkesi, Halvetî Tekkesi ve Arnavud Memi Dede Tekkesi.

27 Evliya Çelebi, *aynı eser*, s. 119; *Cevdet-belediye*, 3194 nu.lı 26/Nisan/1793 (15/Ramazan/1207) ve *Cevdet-evkaf*, 18856 nu.lı 25/Cemaziyellevvel/1200 (24/Mart/1786) tarihli vesikalar.

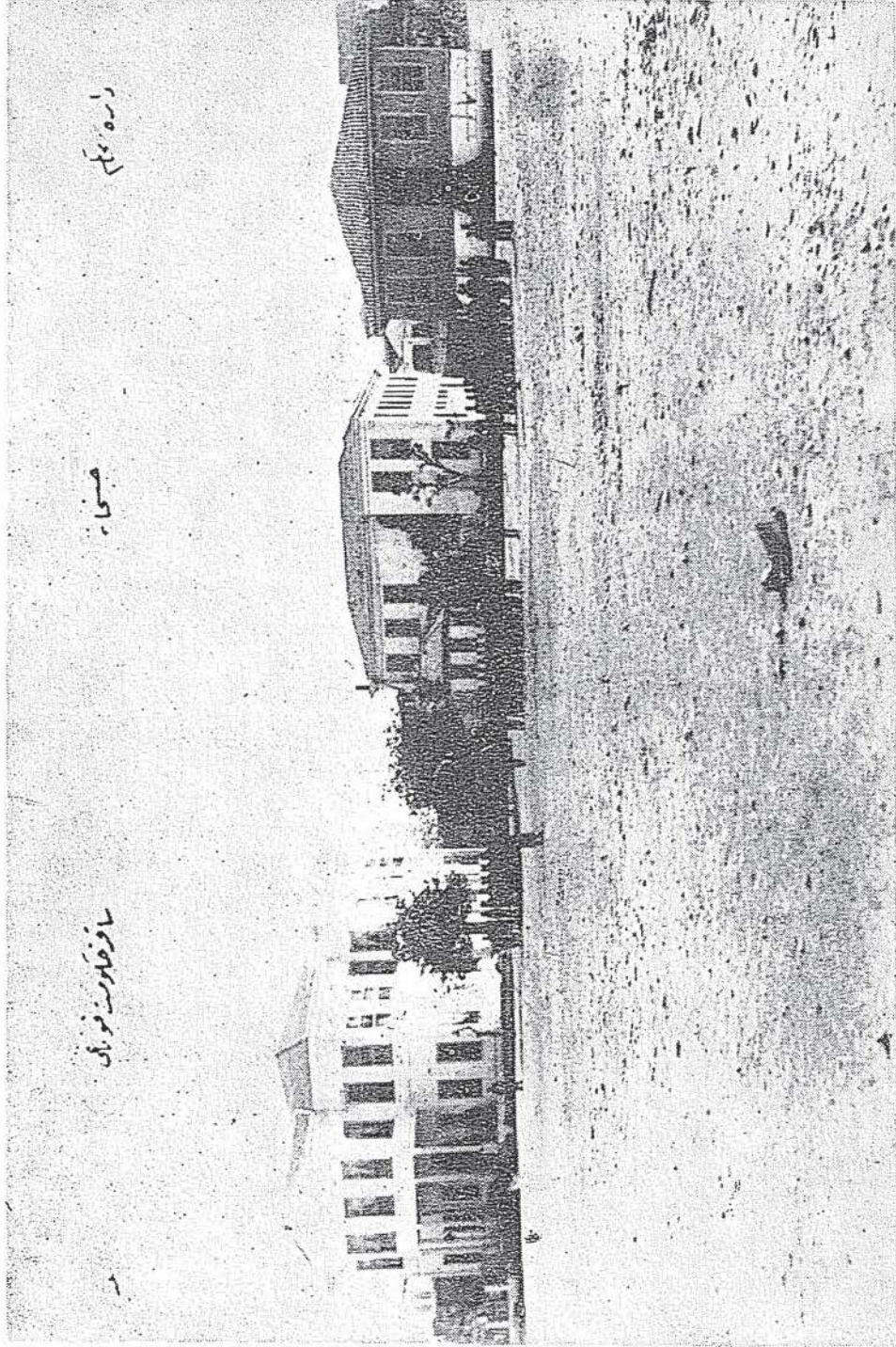
28 *Cevdet-belediye*, nu. 3194.

29 *Cevdet-belediye*, nu. 2692.

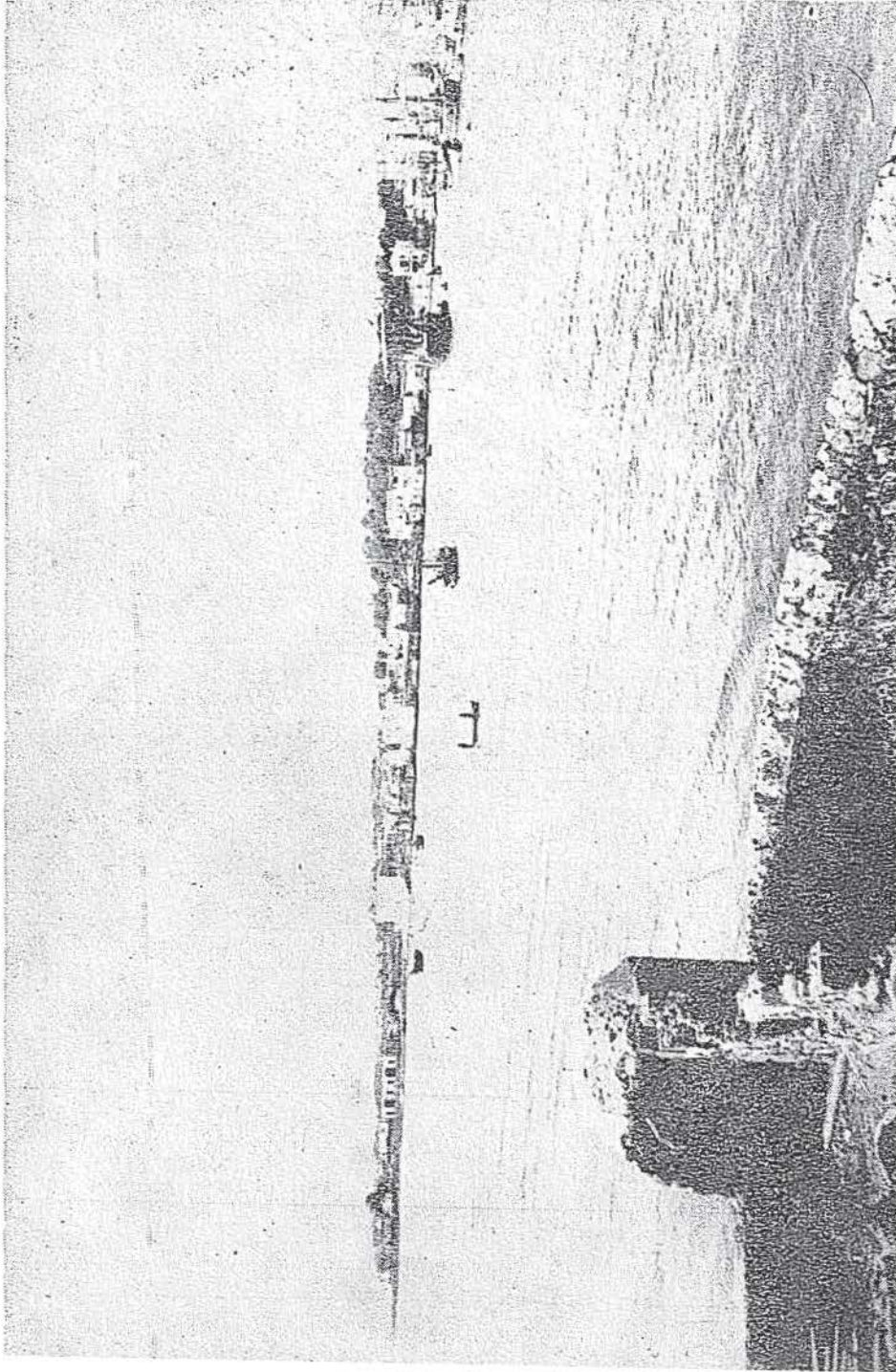
30 *Maliye-defterleri*, nu. 1152, 4938 ve 5304.

31 Evliya Çelebi, *aynı eser*, s. 120, 127.

32 *İbnülemin-evkaf*, nu. 3815.

XIX. yüzyıl sonlarında Sakız Hükümet Konağı, Hapishâne ve Mahkemesi.

XIX. yüzyıl sonlarında Sakız limanının bir görünüşü.